

УДК 94(477)

Антон Костенко*, Сергій Мовшович**

ХЕРСОНСЬКА МУЗЕЙНА ЮДАІКА: ЛАПІДАРНІ ПАМ'ЯТКИ

У статті вперше публікуються відомості про юдейські лапідарні пам'ятки (надгробки) Херсонського обласного краєзнавчого музею. Простежується історія формування та вивчення цієї колекції, надається характеристика кожної з десяти пам'яток. Показано, що ці надгробки є частиною культурного контексту українського єврейства та мають типові ознаки, що характерні для надгробків та епітафій українських юдеїв ХІХ ст.

Ключові слова: юдаїка, Херсон, лапідарні пам'ятки, єврейські надгробки, єврейські епітафії.

Етнічні процеси Півдня України не можна досліджувати так чи інакше не торкаючись теми українського єврейства. Потужні єврейські громади з кінця ХVІІІ ст. були невід'ємною частиною міського життя Одеси, Миколаєва, Херсона та інших міст і містечок.

Здавалося б, і матеріалів про херсонське єврейство уже не бракує. Неодноразово видавалися і мемуарні книги, і наукові розвідки про єврейську громаду міста чи її окремих видатних представників. Значимість цієї громади для сприйняття Херсона в світі легко можна простежити за матеріалами найпопулярнішого довідкового ресурсу «Вікіпедія». Так, її англomовна версія як один з ключових фактів міської історії подає інформацію про народження тут Моше Шарета, другого прем'єр-міністра Ізраїлю.

В той же час, до сьогодні науковці змушені оперувати лише крихтами доступних матеріалів, тоді як чималий обсяг письмових та матеріальних джерел залишається невідомим ширшому колу зацікавлених дослідників. Одним з таких невідомих блоків матеріалів є юдейська лапідарна колекція Херсонського обласного краєзнавчого музею. З 2015 р. вона зберігається у п'ятому залі Відкритого археологічного фондосховища «Лапідарій – Амфорний зал» Херсонського обласного краєзнавчого музею.

Наразі колекція лапідарних юдейських пам'яток налічує десять предметів різного стану збереженості. Це надгробки – матеріали, які є особливо цінними для дослідників генеалогії та біографістики херсонських євреїв, адже більшість з них має написи, що піддаються прочитанню. Ці матеріали публікуються вперше.

Маємо наголосити на тому, що історія херсонського музейного зібрання нерозривно пов'язана з іменем Віктора Гошкевича (1860–1928 рр.), який у 1890 р. став секретарем Херсонського губернського статистичного комітету.

---

* Кандидат історичних наук, завідувач організаційно-методичного відділу Херсонської централізованої бібліотечної системи.

** Рабин Херсонської єврейської месіанської громади «Аншей Дерех».

Вже протягом першого року своєї роботи В. Гошкевич почав збирати старожитності краю. В. Гошкевич, маючи змогу забезпечити своїм колекціям формальний статус, оформив їх як Археологічний музей Статистичного комітету. Музей згодом зазнав цілої низки організаційних трансформацій, аж доки не став Херсонським обласним краєзнавчим музеєм. Під цією назвою він працює і сьогодні.

У 1897 р. В. Гошкевич долучився до проведення першого в Російській імперії загального перепису. 5 жовтня його обрали діловодом Херсонської губернської переписної комісії, а 17 жовтня – на два місяці відрядили у справах перепису в усі повітові міста Херсонської губернії. Після повернення до Херсона В. Гошкевич на громадських засадах працює рахівником перепису по місту та обирається членом губернської та Херсонської міської переписної комісії, в роботі якої бере активну участь. Таким чином, ділячись витратив багато часу та зусиль для справи перепису, тож не дивно, що 6 грудня 1897 р. його було нагороджено орденом святого Станіслава III ступеня. Для нашої ж теми цікавими є результати перепису в Херсоні, а саме кількість єврейської громади. За цими даними в місті мешкало 59 тисяч громадян, з них 17 555 євреїв (30%) [2, с. 144].

Невдовзі після закінчення перепису, В. Гошкевич реалізував свій давній задум зі створення «науково-літературної, політичної, сільськогосподарської і комерційної» щоденної газети. Перше число першого приватного видання адміністративного центру Херсонської губернії – газети «Югъ» – вийшло у світ 1 березня 1898 р. Віктор Гошкевич підтримував зв'язки з єврейською громадою міста та на шпальтах редагованої ним газети гостро засуджував спалахи антисемітизму в Херсонській губернії. Його симпатія заходила так далеко, що дала привід окремим «доброзичливцям» підозрювати самого В. Гошкевича у єврейському походженні (яке, однак, не підтверджується нашими генеалогічними дослідженнями [3]).

На сьогодні відомо, що першою юдейською лапідарною пам'яткою в зібранні музею став уламок надгробку, знайдений у 1910 р. в Бериславі – на місці руїн османської фортеці. Лишається нез'ясованим як саме він туди потрапив, але немає сумніву, що на той час він уже мінімум кілька десятиліть перебував поза межами цвинтаря. Знахідка не випадкова: в 1847 р. в Херсоні мешкало 3 832 євреї, а в Бериславі – 287. Це була друга за чисельністю єврейська громада на території сучасної Херсонської області.

Загалом сприятлива для розвитку херсонського єврейства ситуація докорінно змінилася після кривавих років війни 1917–1921 рр. та перемоги радянської влади. Попри зовнішнє культурне піднесення єврейського життя в 1920-ті рр., чисельність єврейського населення міста неухильно скорочувалася. В 1926 р. в Херсоні нараховувалося лише 14 837 євреїв (10%), хоча у 1939 р. ця цифра дещо зросла (16 145 це 16,65 %). До того ж у 1930-ті рр. радянська влада перейшла до послідовної реалізації своєї антирелігійної політики, більшість херсонських синагог було закрито. Після II Світової війни єврейська громада міста поступово занепадала. Попри повернення з евакуації чималої кількості

херсонських євреїв, у 1959 р. їх мешкало в місті лише 9 500 (6%). Того ж року влада закрила і останню в місті синагогу. Єврейський цвинтар був остаточно занедбаний, а в суміжних з ним районах приватного сектору окремі місцеві мешканці стали використовувати надгробки з нього як будівельний матеріал (зокрема вимощуючи ними підходи до домівок) [4, с. 91].

Представники радянської влади також не гребували використовувати надгробки херсонських євреїв як матеріал для карбування власних монументів (**кат. 9**). В одному конкретному випадку надгробок був перероблений у дошку з цитатою «класика» Карла Маркса про науку. Судячи зі змісту цитати, дошку встановили у стіні якогось з херсонських навчальних закладів, звідки її згодом демонтували, а відтак вона потрапила до будівельного сміття – як і більшість пам'яток, що ми їх публікуємо. Звідти вони були врятовані від остаточної втрати небайдужими херсонцями.

Їхні історії надходження до музею є загалом подібними. Показовим є приклад пам'ятки, яку ми публікуємо як **кат. 1**. У 2004 р. науковий співробітник Херсонської обласної інспекції з охорони пам'яток історії і культури Олександр Волошин з вікна маршрутки помітив на узбіччі вулиці мармуровий циліндр з написом. Розуміючи, що йдеться про унікальну пам'ятку, він невдовзі повернувся зі своїм другом (циліндр так і лежав на узбіччі, на розі вулиць Карла Маркса та Маяковського – практично в центрі міста). Певний час пам'ятка перебувала у О. Волошина вдома, доки він не знайшов можливість передати її до Херсонського обласного краєзнавчого музею.

У такий спосіб юдейська лапідарна колекція музею поповнювалася до кінця першого десятиліття ХХІ ст. Протягом 2010-х років нових надходжень не було, але можна сподіватися на те, що в місті й надалі робитимуть подібні знахідки.

До того ж у Херсоні відроджується єврейське громадське та релігійне життя, хоча чисельність єврейського населення і скоротилася в рази. Знову працює синагога «ХаБаДу», постала й друга єврейська релігійна організація – месіанська громада «Аншей Дерех». Тож, здається, маємо всю сукупність факторів для подальшого невинного зростання інтересу до історії херсонського єврейства.

Зростання кількості юдейських лапідарних пам'яток спонукало науковців до їхнього всебічного вивчення та систематизації. Першу таку спробу здійснив Сергій Дяченко – старший науковий співробітник відділу історії краю до 1917 р. Херсонського обласного краєзнавчого музею. В 2011 р., укладаючи внутрішньомузейний каталог лапідарних пам'яток, він окремим блоком включив до нього й юдейські старожитності (вісім з десяти) [1]. На жаль, С. Дяченко не мав змоги опрацювати пам'ятки самотужки. Не вдалося йому і залучити до цієї справи когось із українських фахівців з юдаїки.

Другу спробу належним чином опрацювати ці матеріали можна вважати успішно завершеною з публікацією цієї статті. Маємо констатувати поганий стан збереженості матеріалів (спричинений об'єктивними обставинами їхнього домузейного побутування). Тому в більшості випадків не збереглися цілісні

надгробні тексти, які автори могли б достовірно інтерпретувати. Автори не вважають себе достатньо компетентними для повного і науково бездоганного перекладу цих текстів (і заздалегідь просять пробачення за будь-які можливі неточності чи недоліки). Дозволимо собі висловити сподівання на те, що залучення цих матеріалів до наукового обігу сприятиме їхньому подальшому вивченню на більш фаховому рівні.

Перш ніж перейти до детальної характеристики окремих надгробків, належить сказати кілька слів про світоглядну концепцію, яка лежить в основі надгробних пам'яток юдаїзму [5]. Юдей вірить, що душа безсмертна і, понад те, може перебувати в нашому світі та спостерігати за ним. Вона має долучитися до спільноти душ праведників Ізраїлю, їхнього божественного Джерела («Престолу Слави» або ж «Вузла Життя»). Врешті, душа має воскреснути в час приходу Месії. Відтак, окрім утилітарної потреби позначити місце рідної людини поховання на цвинтарі, метою надгробку й епітафії на ньому є задекларувати єдність покійного з постатями ТаНаХу.

Традиційно в усіх єврейських епітафіях на території України XVI–XIX ст. присутні чотири елементи: вступна формула, ім'я, дата, благословення. Для вступної формули зазвичай використовувалася фраза «Тут поховано» та її варіації (**кат. 4, 9**).

Після вступної формули наводиться ім'я, перед яким зазвичай іде титул покійного або форма ввічливого звертання. При цьому постійно знецінювалися старі титули й запроваджувались нові. Так титул «раббі» (**кат. 2**), що застосовувався спочатку лише щодо рабина, у XIX ст. був уже поширеним ввічливим звертанням.

Після імені зазначається дата за юдейським календарем (число, місяць, рік). Епітафію завершує підсумкове благословіння, у більшості випадків для цього використовується аббревіатура ТНЦБА («так буде душа його зв'язана у в'язці вічного життя»: **кат. 6, 7, 9**).

Поширеним явищем є співставлення похованого зі старозаповітною традицією через використання формул, що сходять до ТаНаХу й асоціюються з певними персонами чи подіями. Найрозповсюдженіша формула: «Людина непорочна і пряма», запозичена з Книги Йова (1:1), вона зустрічається у **кат. 2, 3, 4, 5, 7**.

Надалі, прагнучи надати характеристику кожному з монументів, ми вдамося до стилістики каталожних нарисів.

Кат. 1. Мармуровий циліндр на металевій вісі з написом. Верхня частина втрачена. Розміри пам'ятки: висота – 42,5 см; діаметр – 19 см;

Текст напису: ... **її плоди ... її заспокоювач ...**

Незвичним елементом є датування за християнським календарем: **1873 рік**.

Кат. 2. Шиферна плита – уламок надгробку. Має зображення двох птахів, та напис у 4 рядки. Знайдена в 1910 р. у Бериславі (на місці турецької фортеці). До музею передав П. З. Рябков. Розміри пам'ятки: висота – 48 см; ширина – 53 см; товщина – 3,9 см.

Текст напису: **Людина непорочна і пряма раббі Еліяху Яків бар Дов.**

Кат. 3. Уламок вапнякового надгробку, верхня ліва частина стели. Має зображення лева, що спирається на велике декоративне коло в центрі. Під ним частина першого рядку епітафії. Розміри пам'ятки: висота – 40 см; ширина – 42 см; товщина – 15 см.

Текст напису: ... **людина непорочна і пряма** ...

Кат. 4. Верхня половина кам'яної дошки надгробку з чотирма першими рядками епітафії. Розміри пам'ятки: висота – 80 см; ширина – 63 см; товщина – 5,5 см.

Текст напису: **Тут ... людина непорочна і пряма ... знавець** ...

Кат. 5. Уламок вапнякового надгробку, верхня центральна частина стели. Має декоративну арку над написом епітафії. Збереглося неповні три рядки тексту. Розміри пам'ятки: висота – 41 см; ширина – 34 см; товщина – 10 см.

Текст напису: ... **людина непорочна і пряма** ...

Кат. 6. Нижня частина кам'яного надгробку з частиною тексту епітафії – два кінцевих рядки у напівкруглій декоративній рамці. Розміри пам'ятки: висота – 67 см; ширина – 60 см; товщина – 15 см

Текст напису: ... **Так буде душа його зв'язана у в'язці вічного життя.**

Кат. 7. Надгробна кам'яна плита. На всій площині вирізьблено текст, частково збереглося 9 рядків. Верхня частина напису імовірно навмисно була стесана. Розміри пам'ятки: висота – 83 см; ширина – 43 см; товщина – 14,5 см.

Текст напису: ... **людина непорочна і пряма** ... **Давид ... помер ... рік ...**

Так буде душа його зв'язана у в'язці вічного життя.

Кат. 8. Верхня права частина надгробку. Розміри пам'ятки: висота – 35 см; ширина – 20 см; товщина – 10 см.

Текст напису не прочитано.

Кат. 9. Надгробок, перероблений в меморіальну дошку. На фронтальному боці збереглося два рядки напису. Розміри пам'ятки: висота – 60 см; ширина – 45 см; товщина – 3 см.

Текст напису: **Тут поховано 16 яїра ... Так буде душа його зв'язана у в'язці вічного життя.**

Текст напису зі зворотного боку: **В науке нет широкой столбовой дороги, и только тот может достигнуть ее сияющих вершин, кто, не страшась усталости, карабкается по ее каменистым тропам (Карл Маркс).**

Кат. 10. Надгробна кам'яна плита. Імовірно, текст напису навмисно стесаний. Розміри пам'ятки: висота – 81 см; ширина – 55 см; товщина – 16 см.

Текст цілком втрачено.

Таким чином, колекція юдейських лапідарних пам'яток Херсонського обласного краєзнавчого музею налічує 10 предметів. Всі вони сьогодні доступні для огляду відвідувачами і науковцями у Відкритому археологічному фондосховищі Лапідарій – Амфорний зал (п'ятий зал). Ця публікація є лише першою опублікованою спробою систематизувати й інтерпретувати зазначені пам'ятки. Саме тому автори висловлюють сподівання на те, що надалі ці матеріали будуть залучені до ширшого контексту історії херсонського єврейства та надійно увійдуть до наукового обігу української юдаїки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Дяченко С. А. Колекція лапідарних пам'яток XV–XIX ст. Херсонського обласного краєзнавчого музею / Сергій Дяченко. – Херсон, 2011. – 15 с. // Науковий архів археологічних фондів Херсонського обласного краєзнавчого музею.
2. Костенко А. В. Археологічний музей В. І. Гошкевича (1890–1898 рр.) / Антон Костенко // Археологія. – 2015. – № 2. – С. 137–147.
3. Костенко А. В. Херсонский Археологический музей и его «семейная история» : семья как сеть научных коммуникаций в музейном деле / Антон Костенко // Гісторыя Магілёва : мінулае і сучаснасць. Зборнік навуковых прац удзельнікаў IX Міжнар. навук. канф., 25–26 чэрвеня 2015 г., г. Магілёў. – Магілёў : МДУХ, 2015. – С. 59–65.
4. Непомнящий Б. З. Херсон еврейский : трагедии и судьбы / Борис Непомнящий. – Херсон : Олди-плюс, 2004. – 340 с.
5. Носоновский М. И. «Завязанные в Узле Жизни» : к поэтике еврейских эпитафий [Электронный ресурс] / Михаил Носоновский // Заметки по еврейской истории. – 2002. – № 19. – Режим доступа : <http://www.berkovich-zametki.com/Nomer19/MN18.htm>

В статье впервые публикуются сведения об иудейских лапидарных памятниках (надгробиях) Херсонского областного краеведческого музея. Прослеживается история формирования и изучения этой коллекции, приводится характеристика каждого из десяти памятников. Показано, что эти надгробия являются частью культурного контекста украинского еврейства и имеют типовые признаки, характерные для надгробий и эпитафий украинских иудеев XIX ст.

Ключевые слова: *иудаика, Херсон, лапидарные памятники, еврейские надгробия, еврейские эпитафии.*

The article first published information about Jewish lapidary monuments (tombstones) at Kherson Regional Museum. One of the unknown material of the history of Ukrainian Jewry is Jews stone monuments collection of the Kherson Regional Museum. Since 2015 it is stored in the fifth hall Visible storage facility «Lapidarium – Amphorae hall». Currently, stone monuments collection of Jewish monuments has ten items of various state of preservation. Most of them have inscriptions that are exposed to reading. These materials are published for the first time.

History of Kherson Museum collection inseparably linked with the name Victor Goshkevich (1860–1928), who in 1890 founded the Archaeological Museum. In those years lived in Kherson 17,555 Jews (30%). The first monument in museum's Jewish collection has become a piece of tombstone found in 1910.

After World War II, the Jewish community of the city gradually declined. The Jewish cemetery was finally abandoned. Many Jewish monuments were in the debris. From there, they were rescued by residents of Kherson final loss.

We conclude that the extremely poor state of preservation materials. Therefore, in most cases remained integral funeral texts that can reliably interpret. It has been shown that these tombstones are part of the cultural context of Ukrainian Jewry and have the typical features characteristic of tombstones and epitaphs Ukrainian Jews XIX century.

Today in Kherson resurgent Jewish community and religious life, although the Jewish population and decreased significantly. Again synagogue «Chabad» and faced the second Jewish religious organization – the messianic community «Anshey Derech». So, it seems, have the totality of the factors for further continual growth of interest in Kherson Jewish history.

Keywords: *judaica, Kherson, stone monuments, Jewish tombstones, Jewish epitaphs.*

Малюнок 1.

Малюнок 2.

Малюнок 3.